

HUDUDIY RIVOJLANISHNI INTEGRAL BAHOLASHDA INDIKATORLARGA VAZN KOEFFITSIENTLARINI ANIQLASH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Yuldashov Abdullo Abdugapparovich

“Ipak yo‘li” aksiyadorlik innovatsiya tijorat banki Namangan filiali

Kichik va mikromoliyalashtirish bo‘limi boshlig‘i v.b.

A.Yuldashov@ipakyulibank.uz

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19853513>

Annotatsiya: Mazkur tezisda hududiy rivojlanishni kompleks baholashda indikatorlarga vazn koeffitsientlarini berish usullari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Teng vazn, ekspert baholash, entropiya va aralash yondashuvlarning afzallik hamda cheklovlari ochib berilgan. Shuningdek, integral indeksni shakllantirishda subindekslar asosida arifmetik va geometrik o‘rtacha usullarni qo‘llashning ustuvor jihatlari asoslab berilgan. Tadqiqot natijasida hududlarni reytinglash va tipologik guruhlashning amaliy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: indikator, vazn koeffitsienti, integral indeks, entropiya usuli, ekspert baholash, subindeks, hududiy rivojlanish, klaster tahlil, kvartil usuli

Kirish

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda hududiy rivojlanishni baholash masalasi kompleks yondashuvni talab etadi. An‘anaviy ko‘rsatkichlar asosida baholash ko‘p hollarda rivojlanishning sifat jihatlarini to‘liq aks ettira olmaydi. Shu sababli indikatorlar tizimi asosida integral indekslarni shakllantirish ilmiy tadqiqotlarda keng qo‘llanilmoqda [1].

Bunda asosiy muammolardan biri indikatorlarga vazn koeffitsientlarini to‘g‘ri belgilash masalasi hisoblanadi. Chunki aynan vaznlar yakuniy natijaning aniqligi va ishonchliligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi [2].

Asosiy qism

Hududiy rivojlanishni kompleks baholash jarayonida indikatorlar tizimini shakllantirish va ularning vazn koeffitsientlarini aniqlash muhim metodologik bosqichlardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda indikatorlarning yakuniy integral indeksga ta‘sir darajasi aynan vaznlar orqali ifodalanadi. Shu bois, vazn koeffitsientlarini aniqlash usulini tanlash tadqiqot natijalarining aniqligi, ishonchliligi va amaliy ahamiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi

Amaliyotda indikatorlarga vazn berishning bir nechta yondashuvlari mavjud bo‘lib, ular o‘zining ilmiy asoslari, qo‘llanish sohasi va natijaviy samaradorligi bilan farqlanadi. Eng sodda yondashuv sifatida teng vazn usuli keng qo‘llaniladi. Ushbu usulda barcha indikatorlar bir xil ahamiyatga ega deb qabul qilinadi va ularga bir xil vazn koeffitsienti beriladi. Mazkur yondashuvning afzalligi uning oddiyliigi, tushunarliigi va hisoblash jarayonining murakkab emasligida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, indikatorlar o‘rtasidagi real ahamiyat farqlarini inkor etishi ushbu usulning asosiy cheklovi hisoblanadi.

Bundan farqli ravishda, ekspert baholash usuli indikatorlarga vazn berishda inson omilidan foydalanadi. Ushbu yondashuvda tegishli soha mutaxassisleri indikatorlarning ahamiyatini baholaydi va ularning fikr-mulohazalari asosida vazn koeffitsientlari shakllantiriladi. Mazkur usulning ustunligi shundaki, u nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy tajribani ham o‘zida mujassam etadi. Ayniqsa, murakkab ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni baholashda ekspert yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, sub‘ektivlik omilining yuqoriligi natijalarning ishonchliligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin [3].

Statistik yondashuvlar orasida entropiya usuli alohida o'rin tutadi. Ushbu usul indikatorlarning axborot sig'imi va o'zgaruvchanlik darajasiga asoslanib, vaznlarni aniqlash imkonini beradi. Entropiya usuliga ko'ra, o'zgaruvchanligi yuqori bo'lgan indikatorlar ko'proq axborot beradi va shunga mos ravishda ularga yuqori vazn beriladi. Bu esa mazkur usulning ob'ektivligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, hisoblash jarayonining murakkabligi va natijalarni talqin qilishdagi qiyinchiliklar uning amaliy qo'llanishini ma'lum darajada cheklaydi [4].

Zamonaviy tadqiqotlarda yuqoridagi usullarning kombinatsiyasiga asoslangan aralash yondashuv keng qo'llanilmoqda. Ushbu usul ekspert baholash va statistik metodlarni birlashtirish orqali vazn koeffitsientlarini aniqlashda muvozanatli natijaga erishishni ta'minlaydi. Aralash yondashuv ayniqsa ko'p omilli va murakkab tizimlarni baholashda samarali hisoblanadi. Biroq, uni qo'llash jarayoni ko'proq mehnat va vaqt talab etadi [5].

Quyidagi jadvalda indikatorlarga vazn koeffitsientlarini berish usullarining qiyosiy tavsifi keltirilgan:

1-jadval

Indikatorlarga vazn koeffitsientlarini berish usullarining qiyosiy tavsifi

Usul nomi	Mazmuni	Afzalliklari	Kamchiliklari
Teng vazn usuli	Barcha indikatorlar bir xil ahamiyatga ega deb olinadi	Sodda va tushunarli	Ahamiyat farqlarini aks ettirmaydi
Ekspert baholash usuli	Vaznlar mutaxassislar fikri asosida belgilanadi	Amaliy tajriba va bilimni aks ettiradi	Sub'ektivlik yuqori
Entropiya usuli	Vaznlar ma'lumotlar o'zgaruvchanligi asosida aniqlanadi	Ob'ektiv statistik natija beradi	Hisoblash murakkab
Aralash usul	Ekspert va statistik usullar birlashtiriladi	Muvozanatli natija beradi	Qo'llash murakkab

Jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, har bir usulning o'ziga xos ustun va zaif tomonlari mavjud. Shu sababli yagona universal yondashuv mavjud emas va usul tanlash tadqiqot maqsadi hamda ma'lumotlar xususiyatiga bog'liq holda amalga oshirilishi lozim [6].

Integral indeksni shakllantirish jarayonida indikatorlar ma'lum mantiqiy bloklarga ajratilishi zarur. Xususan, iqtisodiy, institutsional, ijtimoiy, innovatsion va ekologik yo'nalishlar bo'yicha alohida subindekslar hisoblanadi. Bu yondashuv hududiy rivojlanishning har bir tarkibiy qismini alohida baholash imkonini beradi va umumiy natijani chuqurroq tahlil qilishga xizmat qiladi [7].

Subindekslarni hisoblashda arifmetik o'rtacha usuldan foydalanish maqsadga muvofiq, chunki bu usul indikatorlar o'rtasidagi umumiy tendensiyani aks ettiradi. Biroq, umumiy integral indeksni aniqlashda geometrik o'rtacha usuldan foydalanish tavsiya etiladi. Ushbu yondashuv komponentlar o'rtasidagi nomutanosiblikni yashirishga yo'l qo'ymaydi va past ko'rsatkichlarning umumiy natijaga salbiy ta'sirini kuchaytiradi. Natijada yanada realistik baholashga erishiladi [1].

Integral indeks asosida hududlarni reytinglash va tipologik guruhlariga ajratish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda hududlar rivojlanish darajasiga qarab yuqori, o'rta va past guruhlariga ajratilishi mumkin. Tipologik guruhlashni amalga oshirishda

kvartil usuli, klaster tahlil va chegaraviy qiymatlar asosidagi yondashuvlardan foydalanish mumkin.

Kvartil usuli hududlarni statistik taqsimot asosida guruhlariga ajratish imkonini bersa, klaster tahlil o'xshash xususiyatlarga ega hududlarni bir guruhga birlashtirishga xizmat qiladi. Chegaraviy qiymatlar asosidagi yondashuv esa oldindan belgilangan mezonlar asosida baholashni amalga oshiradi. Har bir usulning qo'llanishi tadqiqot maqsadi va mavjud ma'lumotlar bazasiga bog'liq holda tanlanadi [5].

Umuman olganda, indikatorlarga vazn berish va integral indeksni shakllantirish jarayoni ko'p bosqichli va murakkab metodologik tizimni tashkil etadi. Ushbu jarayonda soddalik, ob'ektivlik va mazmuniy aniqlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Aynan shu yondashuv hududiy rivojlanishni to'g'ri baholash va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, indikatorlarga vazn koeffitsientlarini berishda yagona universal usul mavjud emas. Har bir usul tadqiqot maqsadi, ma'lumotlar sifati va tahlil chuqurligiga qarab tanlanadi.

Amaliy tadqiqotlar uchun ekspert baholash va entropiya usullarining kombinatsiyasi eng maqbul yondashuvlardan biri hisoblanadi. Shuningdek, subindekslar asosida integral indeksni shakllantirish va hududlarni tipologik guruhlash hududiy siyosat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. OECD. *Handbook on Constructing Composite Indicators*. Paris, 2008.
2. Nardo M., et al. *Tools for Composite Indicators Building*. European Commission, 2005.
3. Saltelli A. *Composite Indicators between Analysis and Advocacy*. 2007.
4. Saaty T.L. *Decision Making with the Analytic Hierarchy Process*. 1980.
5. Shannon C.E. *A Mathematical Theory of Communication*. 1948.
6. Stiglitz J., Sen A., Fitoussi J. *Report on Measurement of Economic Performance*. 2009.
7. Everitt B. *Cluster Analysis*. London, 2011.
8. Abdulazizovich, X. U. (2025). O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDLARIDA BILIM IQTISODIYOTINING RIVOJLANISH DARAJASINI BAHOLASH UCHUN USLUBIY YORDAMNI SHAKLLANTIRISH. *Marketing Jurnal*, (3).
9. Холмирзаев, У. А., & Хакимова, Г. А. (2024). РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ РЕГИОНА НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИЙ. *Экономика и менеджмент: новые вызовы и возможности*, 731.
10. Abdulazizovich, X. U. B. (2025). DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK MODELLARI, SHAKLLARI VA MEKANIZMLARI TASNIFI. *Raqamli iqtisodiyot (Цифровая экономика)*, (13. I), 2516-2532.
11. Abdulazizovich, X. U. (2025). BILIMLAR IQTISODIYOTINI SHAKLLANTIRISH SHAROITIDA TA'LIM SOHASINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI. *Marketing Jurnal*, (2).
12. Kholmirzaev, U. A. (2025). Economy of knowledge in the evolution of neoclassical and post-schumpeterian models of economic growth. *Ilm, tadqiqot va taraqqiyot/Hayka, issledovaniya i razvitie*, 3(11), 70-77.

13. Xolmirzayev, U. B., & Ubaydullayev, T. (2026). NOTIJORAT TASHKILOTLAR FAOLIYATIDA AUDITORLIK TEKSHIRUVI VA AUDITORLIK HISOBOTLARINING O'ZIGA XOSLIGI. *Muhandislik va iqtisodiyot*, 4(3).
14. Abdulazizovich, X. U. B., & Yoqubjon o'g'li, B. Q. (2026). BUDJET TASHKILOTLARI XARAJATLARINI MOLIYALASHTIRISH SAMARADORLIGI VA BUDJETDAN TASHQARI MABLAG 'LARNING IQTISODIY AHAMIYATI. *FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities.*, 14(3), 40-49.
15. Abdulazizovich, X. U. B., & Murodillayevich, N. J. (2026). O'ZBEKISTONDA MAHALLIY BUDJET DAROMADLARI SHAKLLANISHINING AMALDAGI HOLATI TAHLILI. *American Journal of Business Management*, 4(3), 43-51.
16. Abdulazizovich, K. U. (2026). The superiority of cooperation over competition in the development process: theoretical and practical approaches. *American Journal of Social Science*, 4(3), 38-47.
17. Madraimov, A., Ulug'Muradova, N., Ravshanov, A., Kholmiraev, U., Egamberdiyeva, I., & Nortoeva, U. (2025, April). Predicting Tourist Spending Behavior Using Bayesian Networks. In *2025 International Conference on Computational Innovations and Engineering Sustainability (ICCIES)* (pp. 1-5). IEEE.
18. Xapizovich, X. A. (2023). Important directions to fight against poverty. *Gospodarka i Innowacje*, 42, 777-780.
19. Xakimova, D. (2025). INNOVATSIYA VA INNOVATSION SALOHIYATNING PEDAGOGIK AHAMIYATI. *O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari*, 204-208.
20. Yusupjonovich, D. T. (2020). Assess the impact of land reclamation on increasing agricultural productivity. *European Journal of Molecular and Clinical Medicine*, 7(7), 769-777.